

IFJÚSÁGI MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR
SZERKESZTI: DEÁK GEYZA
I.

A KÖNYV
ÉS
A KÖNYV DÍSZÍTÉSE

IRTA:
DEÁK GEYZA

TARTALOM

Bevezetés

A kodex

Iniciále és miniatura

Inkunabulum vagy paleotípiá

Xilografikus nyomat

Kolofon és szignett

Réz- és fametszet

Az „ex libris”

A könyvkötés

Könyvészeti szótár

Bevezetés

E kis könyvben olyan jó pajtásról fogok beszélni, akiről nem igen sokat hallottatok, de azért mindannyian ismeritek. Arról a jó pajtásról, amellyel közületek igen sokan jó egyetértésben vannak, sokan pedig hadi lábon állanak!

Ez fiúk! nagyoknak, öregeknek, nekem is, nektek is egyformán jó barátja. Jó barát, mert velünk van jó- és balszerencsében s nem engedi, hogy a jólétben elbizakodók, s az Isten látogatásakor elcsüggedők legyünk. Olyan jó barát, aki tanít, biztat, vigasztal, akiben az írás szerint: *ha bizol, meg nem csalatkozol!* Ez a legjobb barát, ez a legjobb cimbora: a könyv, amely olyan régi, mint maga az írás, s amelyről oly találóan mondta a nagy Ramses, az egyiptomiak regés királya, hogy *a lélek gyógyszere!*

Épen azért szeressétek ti is e soklevelű, teleirt fehér lapokat, nemcsak azért, mivel *az embert könyveiről lehet megismerni*, mint azt egy híres francia könyvedvelő mondja, hanem azért, mivel a könyvek – mint fentebb mondtam – vezetőink, tanácsadóink, vigasztalóink, jó barátaink akkor is, ha a balsors látogat meg, vagy ha az élet zajából a magányba menekülünk.

Ami a könyvben a léleké, azt reátok bizom; olvassátok el, tanuljátok meg; ami a szemé, arra most én tanítlak meg titeket!

Sárospatak, 1910. március 1.

Deák Geyza

A kodex

A könyv maga (nem épen a mai értelemben) igen régi keletű, egy idős a *kaligrafiával* – a szépirással. Midőn valamely művet szépen (kaligrafikusan) leírtak vagy leírtak, nem mulasztották el könyv-alakra összefűzni, bekötni.

Akkor sem mondanánk valótlanyságot, ha a könyvet a nyomtatással mondanók egy idősnek. De nem a Gutenberg János könyvnyomtatásával! Hisz a nyomtatást a kínaiak már ismeretlen régi időkben használták. A rómaiak is ismerték, mert az *a-b-c* tanításánál szétszedhető betűket használtak. De azért azt ne higgyétek, hogy az olyan tökéletes volt, mint a mai könyvnyomtatás. Nem volt az még olyan sem, mint a Gutenberg Jánosé! Épen azért, mert tökéletlen volt és mert nem is fejlesztették, a híres írók munkáit, melyek a tudományos ismereteket terjesztették, nem nyomtatták, hanem kézzel *szépen* leírták. Az ilyen kézzel írott könyveket *codexeknek* nevezték és nevezik ma is.

A kodex magyarul fatörzset jelent. Régen, – a rómaiaknál a könyv teleirt fatáblákból állott. Az ilyen fatáblákból álló könyvet nevezték el kodexnek. A gazdagabb római házaknál teleirt elefántcsont-táblákból volt a könyv, – a kodex. Idővel a kézzel teleirt pergamen-lapokból álló gyűjtemény volt a könyv, de azért (eredetét tekintve) ezt is kodexnek hívták.

Az ilyen kézzel írott kodexek annyira becsesek, hogy nagyobb könyvtárakban kegyelettel őrzik. Ilyen kegyelettel őrzik az *arany kodexet* (latinul: kodex aureus, a VIII. századból) Párisban, az *ezüst kodexet* (latinul: kodex argenteus, a X. századból) Upsalában, Svédországban. Az egyik kodex arany betűkkel, a másik ezüst betűkkel van írva.

Nálunk is vannak ilyen becses kodexek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, az Akadémia és egyetemi könyvtárban Budapesten, a ref. főiskola könyvtárában Sárospatakon és Debrecenben, a gróf Batthiány- és püspöki könyvtárban Gyulafehérváron és még igen sok nagyobb vidéki könyvtárban.

A legtöbb kodexet régen valamelyik püspökségi, káptalani, vagy monostori rendházbeli barát vagy kolostorban élő apáca írta a maga mulatságára; de voltak jó módú, gazdag emberek, bőkezű fejedelmek, kegyes urak, akik ugyancsak barátokkal írtak, másoltattak könyveket, ha kedvet éreztek hozzá.

Minálunk Magyarországon 1200-tól 1550-ig, tehát a XIII. századtól a XVI. század első feléig írták a legtöbb kodexet.

Legrégibb és leghíresebb az a kodex, amelyet Pray György fedezett fel. Ezt a kodexet Pray-kodexnek hívják és azért híres, mert ebben van leírva a legrégibb magyar nyelvű *halotti beszéd és könyörgés*.

Igen becses még az a kodex, amelyben IV. Béla királyunk leányának, Margitnak élete van leírva, továbbá az érsekújvári kodex.

A két utóbbit azért említettem, először mert magyar nyelven vannak írva s másodszer mert ezeket apácák írták és mindkét apácának a nevét is megőrizte a kézirat.

Margit életét egy régi, nemes családból származott dömés-rendi apáca írta egy pestvidéki kolostorban (talán a mai Margitszigeten) 1510 körül, tehát jóval a mohácsi vész előtt, a neve: Ráskay Lea. Az érsekújvári kodexet Sövényházy Márta másolta, a mohácsi vész után, 1530 körül.

A Pray-kodex és az érsekújvári kodex közötti időben még igen sok latin nyelvű kodexet másoltak Magyarországon. Béla király névtelen jegyzőjének története is ilyen latin nyelven írott kodex. A magyarországi másolók közül (1300-tól 1400-ig) ma már száznál többet ismerünk.

A sok közül leghíresebb: Szepessi János (1340), Magyarországi János (1348), aki Ulrik német apát szolgálatában állott és fizetést húzott; azután Libetbányai Magyar Péter (1424–1426), kinek a lipcsei egyetemi könyvtárban is, a berlini királyi és londoni British-muzeumi könyvtárban is van kézirata. Ismerjük még Vitéz János váradi püspök másolóját, a polánkai papot és még igen sokat.

Nagyhirűek voltak a XV. században azok a latin nyelvű kodexek, amelyeket Mátyás király könyvtárában őriztek. E könyvtárat korvinának (latinul; bibliotheca corvina) hívták, Mátyás király hollós címeréről (corvus = holló), amelyet mindegyik könyvére ráfestetett. Ez a könyvtár 6–7 ezer darabból állott s abban az időben majd olyan nagy volt, mint a római pápa könyvtára.

Egy-egy ilyen kodexet egész életen át másolt és festett a szerzetes vagy apáca. Éppen azért az ilyen könyv igen drága volt, egész vagyont ért s megtörtént néha, hogy egy ilyen kézzel írott és díszített könyvért egy falut adtak cserébe.

Az ilyen híres, értékes kodexeket úgy nálunk, mint külföldön a királyi, fejedelmi, püspökségi, káptalani, szerzetes-rendi könyvtárakban úgy őrizték, mint a drága kincset. Mégis igen sok elveszett belőle.

Azt kérditek, miért vészett el? Igen könnyű erre a felelet. A püspökségnek és káptalannak, szóval a XII.–XV. század papságának eme csendes, tudományos munkálkodásáról nem vett tudomást az akkori kor magyarságának szilaj harcosa, amely még e korban is világhírű lovas és híres kardforgató. E kor magyarjának legjobb cimborája a kard és a ló, nem a könyv. Ha a sors úgy hozta, hogy ilyen vitéz (valamely pártoskodás, viszály stb. következtében) akár honi, akár külföldi, fejedelmi, püspöki vagy káptalani könyvtárba vetődött, az értékes kodexekkel igen kurtán bánt el.

A legtöbb ilyen kodex fedele ezüst, sőt némelyik arany sarkokkal és kapcsokkal és néha drága ékkövekkel volt díszítve. Abban a korban pedig az ezüst, arany meg a drága kő volt a világnyelv. Különben minden korban legszebben és legértelmesebben az arany beszélt.

Miután a harcos az ilyen könyvet kinyitotta s látta, hogy nem neki való szarkalábakkal van tele karcolva, sarkaiból kirepesztette és az értelmét, (az aranyat!) a *kelebjébe* vagy a nyereg kápáján lógó *szeredásába* tette. De azt ne higgyétek, hogy csak a magyar harcos cselekedett így. Ezt tette akkor, abban a korban minden más nemzet harcosa is, avval a különbséggel, hogy néha az egész kodexet magával vitte.

Így hordták el a mi Mátyás királyunk híres *Corvina könyvtárát* a németek, bajorok Bécsbe, Münchenbe, Drezdába, a törökök Konstantinápolyba, úgy hogy a világ minden részébe jutott belőle egy-egy Corvina.

A sárospataki kodex (a lengyel biblia is), amely ma a sárospataki ref. főiskola könyvtárának büszkesége s valamikor a krakkói királyi könyvtár disze volt, így kerülhetett hozzánk Magyarországra. Abban a korban a könyvszerzésnek ez volt a legkényelmesebb módja!

De mi ne tegyünk úgy ezekkel az öreg kodexekkel, mint azok a haragos, vitéz katonák, ne csak a külsejét szemlélgessük, hanem nyissuk fel és nézzük meg: mi van bennök, mi a figyelemre méltó bennök *művészi szempontból*, mi a *szép* ezekben a kodexekben?!

Ami izlésünket megnyeri, írjuk fel magunknak s tartsuk meg emlékezetünkben.

Ha egy ilyen kodexet a kezünkbe vesszünk és kinyitjuk, első tekintetre a sok szebbnél-szebb *iniciále* és gyönyörűbbnél-gyönyörűbb piros, kék, arany, ezüst színekben tündöklő *miniatur* tűnik a szemünkbe.

Iniciále és miniatura

Az iniciále és miniatur a könyv díszítésére szolgált. Iniciálét, más értelemben ugyan mint a múltban, használnak ma is. Az iniciále is, a miniatur is latin szó. Az iniciále ebből a két latin szóból lett: *littera initialis*, ami magyarul *kezdő betűt* jelent. A miniatur a *minium* (vörös) festéktől vette nevét.

Az idegen kézzel írott könyvek egy-egy fejezetének vagy szakaszának *kezdő betűjét* a másolók vörösre festették. Ezek a vörösre festett kezdő betűk az iniciálék, melyek kezdetben nem voltak a többi betűknél nagyobbak, csak más színűek. Az ilyen, minden díszítés nélkül való, egyszerű iniciále a legrégebb.

Az iniciálét a szerint nevezik el, hogy a szövegből kinő vagy a sorral egyenlő, vagy aszerint, hogy milyen az alakja, megrajzolási módja, kiállítása, színe, élénksége.

Az olyan iniciálék, amelyek vonalakkal állanak és a vonalak közei nincsenek kifestve: *áttört*, franciásan *azsur* (à jour) *iniciálénak* hívják.

Bélelt iniciále az olyan, mely az első szónak többi betűjét is magában foglalja s így a kezdő betű az első szó többi betűivel meg van töltve, bélelve.

Van azután *képes iniciále*, melyet franciául *lettreszistoáré* (lettres historées)-nek mondanak. Ennek az iniciálénak a vonalai, jobban mondva a betű maga a képnek (miniaturának) keretétül szolgál. Például az evangéliom kezdő betűje magában foglalja a szerző alakját, arcképét vagy az evangéliomban írt egy-egy jelenetet.

Ilyen pl. Márk, budai szerzetesnek *a magyarok viselt dolgairól* írt krónikája, melyet kiadási helyéről és szép miniatúrral ellátott iniciáléiról *bécsi képes krónikának* neveznek. Ez a krónika a XV. századból való és 142 miniatur kép van benne.

Tarka iniciálénak hívják az olyan kezdő betűt, melynek minden alkotó része más és más színű. *Mustrásnak* mondják az olyan iniciálét, amelynek alakja mozaik-szerűen van rajzolva.

Van még ezenkívül igen sokféle iniciále, úgymint virágos, gyöngyös és láncos iniciále, aszerint, amint virággal, gyönggyel vagy láncsal van díszítve, szegélyezve.

Most már ne felejtsetek el, amit eddig olvastatok és jegyezzétek meg azt, hogy mi az iniciále, hogyha valamelyik régi könyvben ilyet láttok, ráismerjétek.

Most pedig nézzük meg, hogy mi a *miniatura*. Hogy nevét honnan vette, fentebb már elmondtam. Attól a vörös festéktől, amelyet már a rómaiak ismertek és *minium*-nak neveztek. A középkorban (akkor, mikor még a könyveket kézzel írták) kétféle vörös festéket ismertek az emberek: a *miniumot* és a *cinóbert*. A skarlátpiros színű *miniumot* (németül: *Bleizinobert*) az ólomoxid vegyületéből, az élénk vörös *cinóbert* a kén és higany vegyületéből állították elő. A *cinóbert* a középkorban *rubrikának* (latinul: *rubrica*) nevezték, mert a másoló, mielőtt a szöveg írásához kezdett volna, megtribrikázta a pergamentet. Mai értelemben úgy mondanánk, hogy vörös festékkel (cinóberrel) megvonalazták és ugyan e színnel be is szegte a papíros azon részét, amelyre a szöveget akarta írni.

Miniaturának nevezték abban a régi korban a *minium* (vörös) festékkel írt és rajzolt szöveget. Abban a korban a rajzok férfi- és nő-alakjainak arca, keze, lába *minium-vörösek*, a ruhája a szöveg színével egyező, vagyis fekete. Ebben a korban a *miniator* (könyvfestő) és az író egy személy, t. i. aki írta a könyvet, az ki is festi, iniciáléval és miniatúrával látja el.

A korral a *miniatura* fogalma nő, tágul és változik. Idővel a történelmi nagy képes iniciálék háttérül szolgáló más színű sík díszítmény is miniatúrának nevezik.

A XV. században vagyis a renaissance korban éri el a miniatura fejlődésének, művésziességének és keresettségének tetőpontját. Ebben a korban a kodexek homloklapját, szövegét, fejezetét kísérő szegély- és füzér-díszét, fejlécét és záró vignettáját, az iniciálék alakjait pazar fénnel és tündöklő színekkel állítják ki, s dacára, hogy a minium-festékhez kevés közülük van, miniaturának nevezik ezeket is.

E korban a festő és a könyvmásoló két személy. A festőt miniaturnak, az íróat scribának, másoló írónak hívták. A miniator a kész könyvet festette, díszítette.

A kéziratokat nagyon-nagyon régen, már az egyiptomiak idejében szokás volt képekkel díszíteni. Abban a korban a kéziratokat papirusz levelekre írták és az így teleírt papirusz leveleket díszítették miniaturákkal és fűzték könyvalakra. Ilyen könyvei voltak Ramses egyiptomi királynak.

Papirusz kodexei voltak Attalus görög királynak is Pergamumban Kr. e. a III. század végén. Ez a város arról is nevezetes, hogy az állatbőrök kidolgozását e városban (Pergamumban) találták fel s innen kapta az írásra használt állatbőr a pergamen nevet. Ettől fogva pergamenre írják a kodexeket, mivel a papirusz levélnél tartósabb is.

Miniaturákkal a rómaiak is nagy szeretettel díszítik könyveiket. A római pápa könyvtárában őriznek egy miniaturákkal díszített könyvet, melyet a IX. században másoltak. Ebben a könyvben Vergiliusnak, Augusztus római császár korában élt költőnek versei vannak leírva és miniaturákkal ellátva. E miniaturák közül 16 igen szép darab van ma is épségben a pápa könyvtárában.

Párizsban Nagy Károly császárnak igen szép miniatúrral rajzolt könyvét őrzik. E könyv 781-ből való, tehát a VIII. századból.

A XIII. századtól a XV. századig nagyon szerették és igen keresték az iniciálét is, a miniatúr díszítést is. Fénykorát a XV. században élte Francia-, Német- és Olaszországban, ahol e fajta munkákkal hírneves művészek sem resteltek foglalkozni.

E korban a ófranciák leghíresebb miniatúra Jean Fouquet (olv. Zsan Fuké), a németek közül Dürer Albertnek van egy igen híres, miniatúrral díszített imádságos könyve, melyet I. Miksa német császár részére készített.

Ilyen híres miniatúra volt a mi „világverő” Mátyás királyunknak Firencében, Olaszországban, akinek Attavantes volt a neve. Ez az Attavantes 1485–1490-ig Mátyás király részére 25 könyvet (Corvinát) díszített. Mátyás király nemcsak miniatúrokat foglalkoztatott Olaszországban, hanem állandó másológiai is voltak Firencében. Velencében stb. helyen. Tudvalevő dolog, hogy könyveket Görögországból, sőt Ázsiából is szerzett. Idehaza, budavári korvin könyvtárában pedig állandóan dolgozott 25–30 könyvmásoló íródiák és miniator. Ugy hogy könyvmásolásra és könyvszerzésre 33.000 aranyat áldozott évenként.

Ma Európa különböző könyvtáraiban összesen 130 korvin kodexet ismernek. Ebből Magyarországon 46 darab van, részben a budapesti egyetemi, részben a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Egy darab Emich Gusztáv magánkönyvtárában van.

A könyvnyomtatás feltalálása után a miniatura előbbi nagy jelentőségéből sokat veszített, de azért a miniatura elnevezés megmaradt és mintha önállósította volna magát, nem a könyvek díszítésére használják és nem a könyvdíszet nevezik miniaturnak, hanem a pergamenre, elefántcsont, fára, kis méretű vászonra festett önálló műveket, kis könyvecskéket, szóval a nagy művek minden tökélyét magában foglaló parányi festményeket, szobrokat, képeket, könyveket neveztek és neveznek többé-kevésbé ma is *miniatürnek* (franciául: en miniature). Ne tévesszék össze e két szót, mert e két szó (miniatura és miniatür) között különbség van. A latin miniatura régibb szó és könyvdíszet jelent, a miniatür franciás változat és ma a parányi remek-művek megjelölésére szolgál.

Inkunabulum vagy paleotípiia

Nem is tudjátok, mikor könyveiteket könnyelműen széttépitek, összefirkáljátok, hogy akkor az emberi elme egy igen hasznos, szép alkotását csúfoljátok meg. Nem is gondoljátok, hogy mennyi időnek kellett eltelni a könyvnyomtatás feltalálása óta, hogy a könyv szegénynek és gazdagnak oly hozzáférhetővé lett, mint ma, és mennyit törte fejét, mennyit fáradozott az ember a könyvnyomtatás tökéletesítésén, míg ilyen szépen kiállított, fehér papirosra csinosan és olvashatóan nyomott, jó könyvek kerültek a kezetekbe.

Hogy mennyi idő telt el az első nyomtatott könyv feltalálásától, hogy mennyit változott a könyv, míg mai formáját elérte: elmondom nektek.

A két fentirt idegen szótól pedig ne ijedjete meg, mindkettőnek megmagyarázom az értelmét. Mind a két szó könyvet jelent, régi, *öreg* betűs könyvet, melyet a könyvnyomtatás feltalálásától, 1451-től 1500-ig nyomtattak. Ez alatt az 50 év alatt mindenféle nyelven megjelent nyomtatott könyveket nevezik *inkunabulumnak*. Latinul *incunabula* bölcsőt jelent; a nyomtatás gyermekkorában, a nyomtatványok első terméke az inkunabulum, magyarul bölcsőnyomtatvány. De hívják még ezeket a régi könyveket *paleotípiáknak*¹, vagyis magyarul *ősnyomtatványoknak*.

Ma már azt is tudják, hogy hány ilyen inkunabulum van összesen. Két híres német tudós összeírta a világ valamennyi ősnyomtatványát. Az egyik tudóst Hainnak hívják, a másikat Panzer G. Wolfgangnak. Hain ősnyomtatványoknak azokat a könyveket nevezi, melyeket Gutenberg latin nyelvű bibliájának megjelenésétől, 1451-től 1500-ig nyomtattak. Az ő könyvjegyzékében 16299 darab ősnyomtatvány van feltüntetve. Panzer G. W. könyvjegyzékében ennél az említett számnál jóval több ősnyomtatvány van említve, mert ő azokat a nyomtatott könyveket is inkunabulumnak tartja, melyeket 1500-tól 1536-ig nyomtattak. Így tehát 25 ezer inkunabulumnál is több van. Némely könyvtárban, mint pl. a Magyar Nemzeti Múzeumban, az egyetemi és akadémiai könyvtárban szigorúan az 1500-ik év a határa az inkunabulumnak.

Ezek az ősnyomtatványok nem egy könyvtárban vannak, hanem szanaszét a világ minden könyvtárában. Van belőlük a *Bibliothèque Nationale*ban Párisban, az *oxfordi Bodleian*ban, a *National Library*ban Wasingtonban, a *Public Libraries*ben az Egyesült Államokban Észak-amerikában, Rómában a *vatikáni könyvtárban*.

Magyarországon Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában 1030 darab inkunabulum van, az egyetemi könyvtárban 900 db, az akadémiai könyvtárban 357 darab, az esztergomi érseki főegyházmegyei könyvtárban 738 darab, a kassai püspöki könyvtárban (Panzer rendszere szerint) 134 darab, sok van még a gyulafehérvári püspöki könyvtárban, valamint a debreceni, sárospataki és a pápai ref. főiskolák könyvtárában.

Magyarországon az *első latin* nyelvű nyomtatványt 1473-ban nyomtatták a Geréb László budai prépost és kir. alkancellár által felállított Hess-féle nyomdában Budán. Címe: *Chronica Hungarorum*. Az *első magyar* nyelvű nyomtatványt 1533-ban Komjáthy Benedek nyomatta Vietorisz Jeromos nyomdájában Krakkóban. Címe: *Az Zenth Paal levelei magyar nyeluen*. A *második magyar* nyelvű nyomtatványt 1536-ban nyomatta Pesti Gábor Bécsben. Címe: *Testamentom*. A *negyedik* ugyanez évből ugyancsak Pesti Gábortól. Címe: *Aesopus meséi*.

¹ Görögül: palaiosz = régi, ősi; tiposz = kép, nyomat.

Ez a három-négy magyar ősnymtatványunk van, tehát a magyar inkunabulumokra bátran elfogadhatjuk annak a német tudósnak nézetét, aki az ősnymtatványok közé azokat a nyomtatványokat is felvette, amelyeket 1536-ig nyomtattak.

Mindazonáltal az ősnymtatványok ma már igen ritkák, némelyik darab csak *idegen országok* nagy könyvtárában található, akinek pedig ősnymtatvány van a birtokában, az el nem adja, nagy becsben tartja, éppen ezért nagyon drágák. Értékét aszerint szabják meg, hogy megjelenése az első nyomtatvány megjelenéséhez, Gutenberg János 36 soros bibliájához milyen közel esik. Azok a nyomtatványok, amelyek közvetlen utána jelennek meg, drágábbak. Különös fontossággal bír az ősnymtatvány értékére, ha valamely *városban* megtelepült nyomda *első nyomtatványa*. Továbbá, hogy *papirosra* vagy *pergamentre* van-e nyomva, *fa-* vagy *rézmetszetűek-e* a rajzai, *római* vagy *görög* írók művei, van-e *cimlapja* vagy nincs? Ez mind számításba jön az inkunabulum vételénél vagy árának meghatározásánál.

Az első nyomtatványoknak tartják Donatus Éliás latin nyelvtanát, mely az 1451-ik évben jelenik meg Mainzban. E nyelvtant a középkorban iskolakönyvnek használták és röviden csak *Donátusznak* nevezték.

1455-ben jelenik meg Gutenberg János 32 soros és 42 soros bibliája, 1457-ben jelenik meg Fust és Schöffer *Psalteriuma* (zsoltáros könyve).

1460-ban adja ki Gutenberg János nyomdájában Balbus János szótárát és nyelvtanát, melyet görögösen *Katholikon*-nak neveznek. Ezek a könyvek a mai nyomtatott könyvek ősei, de azt ne higgyétek, hogy ezek az első nyomtatott könyvek úgy vannak nyomtatva, mint a mai könyvek?!

Az első nyomtatvány külső alakja nagy ívrétű (ívnagyságú), amint ma mondják: *folio*-alakú volt, szövegét pergamentre nyomtatták nagy, *szögletes barát betűkkel*, vagy ahogy másképp hívták, *gót-* vagy *fraktur*-betűkkel. A nagy folio-alakot, a pergamentet és a nagy, szögletes barátbetűket azért használták az első könyvek nyomtatásánál, mivel a kodexek ívnagyságú (fólió) alakúak voltak s pergamentre gót-betűkkel írták.

A királyi udvar, a nemes emberek, meg a papok, akik abban a korban könyvet vásároltak, a kodex nagyságához, továbbá a pergamentre írott barátbetűs szöveghez voltak szokva. Éppen azért az első nyomtatványok betűit olyan alakúra metszették, mint amily betűk voltak a kodexben s éppen úgy díszítették iniciálékkal (vagy kapitálbetűkkel) és miniaturákkal, mint a kodexet, meghagyván ennek pergamentjét és nagyságát is.

Az iniciálékat e korban *kapitál*, fejezet-betűnek nevezik. A nyomtatásnál e kapitál-betűk helyét üresen hagyták, vagy a szöveg-betűnél kisebbre szedték, hogy a miniatorok a nagy, színes kezdőbetűk festésénél el ne tévesszék a betűt, ha a könyvet „illuminálni”, díszíteni kezdték. A nyomtatás tökéletesedésével a színes iniciále vagy kapitál és a miniatűr helyére réz- és fametszetű iniciálék és miniatűrök, majd önálló szövegképek léptek; valamint a nagy ívrétalak 1457 körül Fust és Schöffer kiadásában a fólió felére változott, amit *negyedré*t vagy *kvar*t-alaknak hívtak. 1467-ben pedig még ennél kisebb alakú könyv is kerül a könyvpiacra, amelynek alakját *nyolcadré*t vagy *oktáv*-alaknak nevezték el, mivel ez a folió-alaknak nyolcadrésze volt. A könyvkereskedők, nyomdászok, könyvkötők és írók ma is ezeket a könyvformaelnevezéseket használják.

A pergamentet csakhamar a papiros váltja fel, hanem a betűk tökéletesítése csak lassan haladt. Az első német nyomdászoknak például görög betűjük nem volt nyomtatványaikban, a görög szöveg helyét üresen hagyták, a vevőre bízván, hogy töltsse ki azt görög betűkkel. Az első görög betűkkel szedett munka (Laskaris görög grammatikája) 1476-ban jelenik meg Milanóban Paravisinus kiadásában, Homeros munkája (az Ilias és Odisea) pedig Nerlius kiadásában Firencében, 1488-ban lát nyomdafestéket.

Az ősnymtatvány betűin az olaszok javítottak legtöbbet, kik a szögletes barátbetűk helyébe 1465-ben a szémi gót betűt, később a szép, gömbölyű *római* vagy más néven *antiqua* betűket metszették, melyek azután Német- és Franciaországban is elterjedtek. A *legelső* és legszebben metszett *antiqua* nyomású klasszikus kiadást (Tibullus, Propertius stb. műveiből) Jenson Miklós adta ki Velencében, 1475-ben.

A *folió*- (nyomtatott) *írást*, az úgynevezett *kurzív* írást Aldus Manucius találta fel² s ilyen betűkkel nyomtatott latin klasszikusokat ad ki (Livius stb. műveiből) Velencében, 1494-ben.

Ezenkívül egész dandárja van a szebbnél-szebben javított és metszett betűknek, melyeket már a XV. században maga Schöffer Péter, majd Schweinheim kezdi javítani, metszeni. Ugyane század híres betűmetszője: Frobenius, Brevier és mások.³

² Az első kurzív betűt Francesco da Bologna Petrarca kezeirása után véste.

³ Nem akarok tárgyamtól: az inkunabulumtól messze kalandozni, de önként kínálkozó az alkalom, hogy megemlítem azokat a nyomdász metszőket, kiknek nevét – a mai nyomdász-zsargonban is – nem egy metszett betű elnevezése tartotta fenn. Továbbá kötelességemnek tartom röviden a mi nyomdász metszőinket is megemlíteni. A XVI. század legnevesebb betűmetszője Claude Garmond, a XVII. században Párisban Etienne Jean de Sedàn, Amsterdamban Elzevir és Tótfalusi Kiss Miklós, a XVIII. században Van Dyck (olv. Dejk), Angliában Caslon (olv. Keszlon) és Baskerville (olv. Beskervily). Ezek munkáinak emlékét tartja fenn a nonparely (nonpareille) (1490), a *petit*, melyet a németek „*Jungfernschrift*”-nek nevezték, a cicero, brevier, garmond, a gyémánt (diamant) betű, melyet metszőjéről Szedanoá (*sedanoise*) vagy parizien (parisienne)-nek is neveznek. Itt említem meg, hogy Gutenberg János 36 soros bibliájának betűit nagy-kánon betűnek hívják. Ez a Gutenberg *kánon*-betűje volt a XVII. század végéig a nyomdászat legnagyobb öntött betűje. Nagy betűk voltak még a tertia betűk, textus, fraktur és a paragon betűk. – Nevesebb nyomdászaink: Hessz András Budán, 1473-ban; Honter János Brassó, 1534; Abádi Benedek Újsziget (Vasm.), 1537; Heltai Gáspár Kolozsvár, 1550-ben; Hoffhalter Rafael és Rudolf Debrecen, Nagyvárad stb. helyen; Huszár Dávid Pápán, 1587. – A XVI-ik században 28 nyomda ismeretes Magyarországon. – Kiváló nyomdászok, betűmetszők és -öntők a XVII. században: Csáktornyai János, Lipsiai Rhéda Pál, majd fiai, Pál és Péter Debrecenben, 1607–1630-ig; ugyanott Töltési István, 1681; Rozsnyai János Sárospatakon, 1657-ben; Szenci Kertész Ábrahám Nagyváradon, 1640-ben, később Kolozsváron, 1661; Mész-Tótfalusi Kiss Miklós Kolozsváron. Jónévű nyomdász Bikfalvi Falka Sámuel Budán, 1780-ban és Kapronczai Nyerges Ádám Bécsben. – Ezekre vonatkozó részletes adatokat lásd: Dr. Ballagi Aladár, A magyar nyomdászat történeti fejlődése. 1472–1877.

Xilografikus nyomtatás

Xilon görögül fa, *grafo* írni. Azokat a nyomtatásokat (nagy könyveket), melyeknek szövegét fába faragott betűkkel nyomtatták, képeit pedig fába metszették és így sokszorosították, nevezik xilografikus nyomtatásoknak, xilografikus könyveknek, magyarosan fabetűvel írott könyveknek. Maga a mesterség *fabetűnyomás*, görögösen *xilotipografia*, mint ahogy a németek elnevezték. Ez a xilotipografia a könyvnyomtatást jóval megelőzte. A XIII. századtól a XV. századig volt a legnagyobb divatja.

Ezeknek a fabetűvel nyomott (képes) könyveknek tárgya vallásos természetű és vallás-erkölcsi irányú s éppen ezért vallásos természetűek a szöveg kísérő képei is. Leghíresebb és legrégebb vallásos természetű nyomtatás a szegények bibliája, (latinul: *Biblia pauperum*). Ennek tárgya az ó-testamentumból van véve, szövegét az ó-testamentum egyes jeleneteinek rajzai, továbbá a próféták és a pátriárkák mellképei díszítik. A *Biblia pauperum* egyik eredeti, régi példányát Bécsben (az Albertina muzeumban) őrzik. Tárgyánál fogva a szegények bibliájával rokon az *Apokalipszis* című képsorozat xilografikus nyomata. *Apokaliptikus képeknek* nevezzük János apostol Jelenések könyvében megírt látomásainak ábrázolását. Legteljesebb és legszebb az a 15 fametszetű képsorozat, melyet Dürer Albert német festő rajzolt és 1498-ban adott ki. A vallás-erkölcsi irányú xilografikus nyomtatások közül nevezetes az *ars moriendi* (magyarul: a halál művészete) című.

Jegyezzük meg tehát *először*, hogy ezek a fabetűvel nyomott, görögösen *xilografikus* nyomtatású könyvek időrendben az írott könyvek (*kodexek*) és *ős-nyomtatványok* (*incunabulumok*) között foglalnak helyet.

Másodszor, hogy míg az írott könyvek díszítése az iniciále és miniatur, addig a xilografikus könyveké a fametszetű nyomtatások.

E tökéletlen könyvdíszítésből is láthatjuk, hogy az emberek már abban a régi korban, a sokszorosítás tökéletlensége mellett is arra törekedtek, hogy a könyv szövegét könyvdíszekkel (rajzokkal, képekkel), mint ma mondják *illusztrációkkal* lássák el.

Kolofon és szignett

Abban a régi korban (1450) az első könyveken úgy, mint a kodexeken nem volt címlap. A könyv mindjárt a szöveggel és e szöveg elé szedett egy-két *vörös* sorral s e latin szóval: *incipit* kezdődik. Éppen azért igen sok ősnymtatvány szerzőjét nem ismerték. De a gyakorlati könyvkedvelő szeme ez ősnymtatványok betűjéről, a szöveg szavainak és a betűknek egymáshoz való arányából (egyik nagyobb, másik kisebb), főleg a nyomdász egyéni munkájából, mely majd minden ősnymtatványon más és más, fedezi fel ma a nyomtatvány ismeretlen szerzőjét. Meg azután, ha a címlap hiányzott is (éppen úgy, mint a kodex hátulsó lapjain megtaláljuk a másoló nevét stb.-t), a munka címét, valamint a szerző és nyomdász nevét, a nyomtatás helyét és idejét a *szignettel* együtt a munka *kolofonján* megtaláljuk, néha a könyv tárgyához alig tartozó más eseményekkel együtt.

Kolofon görög szó, magyarul vég, a könyveknél mondhatnók utóiratnak. Ma azt az eszmei tartalmat értjük alatta, ami a könyveknek részben a címlapján, részben az előszavában foglaltatik. A kolofonból nőtt ki magát idővel a könyvnek ma már annyira megszokott címlapja.

Könyvet nyomtatni (1500-ban) már csak annak volt szabad, akinek erre szabadalma volt. A szerző és nyomdász tartozott nevét, a nyomtatás helyét és évét megjelölni nyomtatványán. Éppen azért a célszerűség hozta magával, hogy a kolofont (utóiratot) a nyomtatvány elejére tegyék. Így vált a kolofonból címlap s mennél jobban terjedt a címlap, annál jobban fogyott a századokon át megszokott kolofon.

A XVI.-ik század elején azonban a kolofonnak még igen sokféle formája fordul elő a könyvek végén. Legszokottabb formája volt a kolofonszöveg szedésének az, amely a kehely és a tölcser alakját utánozta. E forma annyira tetszetős volt, hogy Németországban, Dürer Albertnek 1520-ban megjelent „*Unterweisung*”-jának⁴ címe tölcser alakra van szedve. Ilyen formára szedett címlapok nyomával a magyar kiadásokban is találkozunk. Ilyen alakú Vietorisz Jeromos krakkói nyomdász által nyomtatott: Komjáthy Benedeknek „Az Zenth Paal levelei magyar nyeluen” című munkája 1533-ból, ezt a szedést mutatja Rosnyai János nyomdász: Ilosvai Selymes Péter „Tholdi Miklósnak” művének címlapja 1679-ből.

I. Ferdinánd (1529) előzetes *cenzurája*, (amely azt jelentette, hogy minden nyomtatványt kinevezett értelmes ember vizsgáljon át) s az 1570-ik királyi rendelet s II. Rudolf királyi szabadalma a könyv címlapját általánossá tette.

Minden könyv címlapján, éppen úgy mint ma, rajta volt a szerző, a nyomdász neve, a nyomtatás helye és az évszám. Az évszám legtöbbször római számokkal volt szedve s némelyik szedés olyan kombinált, különösen a XV. századi németalföldi nyomtatványokon, hogy leolvasása ma már fejtörést okoz, pl.:

MCCCC iiij XXVIII	= 1488
M iiic iiii XXVij	= 1488
MLCXV	= 1495
MCDXCVI	= 1496
M iiij D	= 1496
MiiijD vagy MIIID	= 1497
MCCCC XCVij	= 1498
MCCCC IIC	= 1498
MCDXCIC	= 1499

⁴ *Tanítás*, mely rajz és művészi oktatással foglalkozik.

M cccc ID	= 1499
MCDCII	= 1502
M Io VIII	= 1508
M 'o XX	= 1520
MDXLIIX	= 1548
c'o 'o XCVI	= 1596
cIo Io CX	= 1610
cIo Io CXXVI	= 1626
MDXXXCIH	= 1793
MDXXXIII	= 1803

A könyv kolofonjára nyomtatta a nyomdász a *signettjét* is. A signett e középkori latin szóból: signetum származik, mely kis pecsétet jelent. A franciás szignett alakban e szó nyomdajegyet jelent, mely abban a korban először a nyomdász házi jegye, másodsorú üzletének, nyomdájának cégére is volt. Némelyik kereskedőnek mostanában is van ilyen cégére, pl.: fűszerüzlet a fekete kutyához, a fehér kakashoz stb. Az első nyomdajegyek egyszerű monogrammok, siffrek⁵ talányszerű jelképek; majd jelmondatokkal, feliratokkal, az ország, város címerével kombinálva oly cimerpajzsra fejlődött, melynek megrajzolására előkelő művészek vállalkoznak. Abban a régi időben nagyon szép szignetteket rajzolt a francia Tory Eduárd, a németeknél Dürer Albert, Cranach Lukács, különösen Holbeintől maradt igen sok signett. Úgyannyira, hogy ezek a szignettek szükségességük mellett egyuttal könyvdiszül is szolgáltak s a törvény védelme alatt állottak. Franciaországban I. Ferenc és II. Henrik király rendelete szerint: a nyomdatulajdonosok és könyvkereskedők nem használhatják egymás jegyeit, minden jegy más formájú legyen, hogy a vevő könnyen észre vegye, hogy melyik nyomdában készítették. Franciaországban a forradalom kitöréséig használták e rendeletet, amikor a régi törvényekkel együtt eltűntek.

A mai kor kiadói, könyvnyomdászai e régi s a szokásból már-már kiment szignetteket iparkodnak feleleveníteni kiadványaikon, nyomdatermékeiken. Erre való törekvést látunk az Athenaeum, a Franklin nyomda részvénytárs., Révay-testvérek, Singer és Wolfner kiadványain, valamint a nagyobb nyomdák (Hornvánszky, Pátria stb.) termékein.

Ha valamikor ilyen öreg ősnymotatvány kerülne a kezetekbe, figyeljétek meg az egyes lapok szövegnyomását. Észre fogjátok venni, hogy midőn egyik lapról a másikra fordítottok, a lap alján, a szöveg utolsó során kívül egy szótag külön van szedve s ugyan e külön szedett szótaggal kezdődik felül, a másik lap első sora. A szöveg alján kiszedett szótagot *custodes*-nek hívják, magyarul *örbetűk*-nek.⁶ A lapok e régi könyveknél ritkán vannak számozva. A lapok és levelek összetartozandóságára vagy hiányára az örbetű figyelmeztet.

Szignatura (*signatura*) a levél alján szedett nagy betűk, pl.: A, A₁, A₂, A₃ vagy A, AA, AAA stb., az ívek sorrendjét jelző betűk. – Szignatura, magyarul ivjelző.

Még a könyv középkori szövegdiszítéséről kellene egyet-mást elmondanom, de azt majd külön teszem a réz- és fametszetekről szólva. Addig is jegyezzétek meg, amit eddig az öreg inkunabulumokról elmondtam nektek, s ha talán valamikor inkunabulum kerülne a kezetekbe, becsüljétek meg rajta a kort, s a szövegén kívül azokat a jeleket, melyekre fentebb figyelmeztettelek titeket s melyektől e sok századokat látott könyvek értéke függ.

⁵ Chiffre annyit jelent, mint titkos szám vagy írás.

⁶ Latinul custos, dis = pásztor, őr.

Réz- és fametszet

Amilyen könnyen foglalta el a könyvíró barátok helyét a könyvnyomtatás, épp olyan nehezen sikerült a nyomtatott könyvdísznek a könyvfestők (miniátorok) helyét elfoglalni. Éppen ezért a könyvdísz (vagy könyvillusztráció) az emberi elme sok évi kitartó munkájával emelkedett arra az előkelő helyre, amelyen ma van. A szétszedhető betűkkel való nyomtatás következtében a miniaturát pótló olyan művészetről kellett gondoskodni, melynek termékeit a nyomtatással egyidejűleg lehessen sokszorosítani.

Ilyen művészet volt a réz- és fametszet. 1500-ban a rézmetszés elég nagy tökélyre fejlődött. A könyvdiszítést tehát a rézmetszettel próbálták meg először. A rézmetszeteket azonban a szöveg közé illeszteni igen nehéz feladat volt. Éppen ezért a rézmetszet a nyomdászati követelményeinek nem felelt meg teljesen, s így ismét olyan segédeszközzel kellett gondoskodni, mely a nyomdászatnak jobban megfeleljen. Ilyen segédeszközzé, segítőtársává lett a nyomdászatnak a fametszés.

Franciaországban az első nyomdászok némelyike már fába kezdett metszeni. S bár ezek az első fametszetek eléggé tökéletlenek is, arra mégis nagyon alkalmasak voltak, hogy az eddigi költséges miniaturát helyettesítsék s ez által a legszegényebb néposztály részére is hozzáférhetővé tegyék a könyvet és a képet.

Az inkunabulumok korában a metszetek készítésével iparosok, kártyafestők bizattak meg. Hova-tovább a kép komponálása s a kép fábametszése következtében a könyvdiszítő művészet két részre oszlott: rajzoló és fametsző művészetre. Fametsző volt a nyomdász cég valamely tagja, kinek részére azok a miniátorok, kiket a könyvnyomtatás a kenyerüktől megfosztott, készítettek rajzokat.

Lassan-lassan felismerték a fametszésben rejlő alakító erőt, úgy hogy a fametszeteken is megtaláljuk a művész egyéniségét, maga-alkotta stílját. Éppen azért a XV. század francia fametszete lényegesen különbözik az ugyanezen századbeli olasz- és németországi fametszetektől, dacára, hogy ezek az első fametszetek ismeretlen művészek művei.

Amint látjuk, a fametszés végre a miniatura nyomába lépett, de a színezésben még nem tudta követni. A színes miniaturákat pedig a bibliofilek (könyvedvelők) nem tudták elfelejteni. Éppen azért az iniciálékat kezdetben nem nyomtatták a szövegbe, hanem helyüket üresen hagyták s később a nyomtatás vagy a könyveladás után festette ki a könyv kiadója vagy a könyv új gazdája. Az ilyen színes festést (miniaturát) csak a pergamentre nyomtatott díszkiadásnál használták, a népies kiadásokat fametszetekkel látták el. Ennek következtében a fametszet népszerű művészetté fejlődött s már abban a korban egymás után jelennek meg az illusztrált, fametszetekkel nyomtatott könyvek.

Németországban 1470-ben adj a ki Pfiszter Albert az első illusztrált munkát, ez az első *képes biblia*. Ezt követi „Az emberi élet tükre”, zsáner-képekkel, 1471-ben Bázelen, 1481-ben *A természet könyve*, 1482-ben *Cosmographia* (kozmoográfia), az *első fametszetű térképekkel*, 1488-ban Turóczy János *Magyar krónikája, iniciálékkal*, 1493-ban Schedel *Világ krónikája Nürnbergben* s ugyancsak 1493-ban Brandt Sebestyén *Narren Schiff-je Baselben*.

Franciaországban Lyonban, 1476-ban jelenik meg az első illusztrált könyv; címe: *L'abouren court*. Különben Lyon az inkunabulumok idejében 39 illusztrált francia könyvet adott ki.

Meg kell emlékeznem arról a szokásról, mely az ősnymtatványok korában a fametszetekkel terjedt el: az *arcképes ajánlásról*.

Az igaz, hogy e szokás már a rómaiaknál divatozott. A kodexek korában, a XIII. és XIV. században a szöveg előtt lévő ajánló lapon (*miniature de presentation*) gyakran a könyv megrendelőjét ábrázolták. Sokszor az ajánló lapon a könyvmegrendelő vagy a művész Istennek vagy a szenteknek ajánlja fel művét. A világi tartalmú könyveket a maecenásoknak vagy fejedelmi személyeknek szokták dedikálni (ajánlani).

Franciaországban Párisban, 1483-ban jelenik meg az első nyomtatott arcképes ajánló könyv, mely az író és a fordítót ábrázolja. Németországban is nagyon sok ilyen nyomtatott könyv jelent meg.

Az „ex libris”

Ex libris szóról-szóra annyit jelent magyarul, mint könyvekből. *Ex libris doctoris Johanni Erős*; ez meg azt jelenti, hogy doktor Erős János könyveiből vagy könyvei közül.

Ma már az *ex libris* művészi szempontból fogalommá lett. *Ex libris* a könyv tulajdonosának jegye. Az a kis papírszelet, amelyet a könyvtábla belső oldalára ragasztanak és művészies rajzokkal, címekkel, monogrammokkal (név-kezdőbetűkkel) és talpraesett mondásokkal látnak el s egyuttal a tulajdonos is erre írja vagy iratja a nevét, s amíg egyrészt a könyveket díszíti, másrészt művészi ízlésünket fejleszti. Az *ex libris* főleg azért érdemli meg figyelmünket, mert a tulajdonosnak autotipiája, – önarcképe. Az *ex librisről* leolvasható részben a művész, részben a tulajdonos egyénisége, állása, származása stb. Ezt tegyék kis olvasóim ti is, ha *ex libris*-t láttok valamelyik könyvben. Tehát az *ex libris* amellett, hogy a könyvet az elkallódástól védi, egyuttal a könyvet díszíti is. Mondhatnók tehát azt is, hogy az *ex libris* épp úgy, mint az *iniciále* és a miniatura, újabban a könyvillusztrációk, – könyvdísz.

A könyv díszítése nem mai keletű. Réges-régen, mikor még a régi hires latin és görög írók munkáit a barátok másolták és a szöveget díszítésekkel látták el, amelyet iniciáléknak és miniatúráknak neveztek: abban az időben a könyvmásoló és a könyvdíszítő egy ember volt. A XIV. és XV. században a másoló és a festő már két személy. A festőt miniaturnak, az íróat scribának, másoló írónak hívták. A miniator a kész könyvet festette.

Ilyen miniatúra volt a mi „világverő” Mátyás királyunknak Firencében, akinek – amint már mondtam – Attavantes volt a neve.

Ex libris-szel már a XIV. században találkozunk, tehát abban az időben, amikor még nyomtatott könyvek nem voltak. A könyvnyomtatás után nemcsak a fejedelmeknek volt kiváltságos joga a könyvszerzés, hanem egyesek is hozzájuthattak a könyvekhez úgy, hogy a könyvszeretettel általános lett. A könyvekkel együtt ebben a korban a könyvdíszek is általánosakká lesznek. Az *ex libris*-ek a XVI., XVII. és XVIII. században igen kedveltek és keresettek voltak úgy annyira, hogy nagy művészek sem restelltek *ex libris* rajzolással foglalkozni. Ilyen művészies *ex libris*-eket rajzolt abban a korban Dürer Albert, Holbein János, később (a XVIII. század végén) Chodowiecki Dániel és mások fametszetekben, rézmetszetekben és litográfiákban.

A múlt század (XIX.) utolsó tizedében, (miután majdnem elfelejtették) elevenítették fel s azóta széles körben művelik. A mi jó nevű művészeink közül *ex libris*-eket rajzoltak Körösfői Aladár, Kozma Lajos, Nagy Sándor és még nagyon sokan.

A gyűjtők annyira kedvelik az *ex libris*-t, hogy külföldön (Németországban) ezek részére külön ezzel foglalkozó lapot (értesítőt) alapítottak.

Én is rajzoltam nektek, kedves olvasóim, két *ex libris*-t, az egyik azt mondja el nektek, hogy szeressétek a könyvet, legyen a könyv játszótársatok, mint annak a kis viganós csemetének, aki a bátyja térdén lévő könyvre támaszkodik s legyetek hozzá szeretettel és hűséggel, mint amilyen hűséggel szokott lenni a fehérszőrű „Bodri” a kis gazdájához.

A másik pedig azt mondja, hogy legyetek a könyvvel jó barátságban, mint e két, egymást ölelő kis diák van egymással és a könyvvel. Legyetek hozzá hűek, mint az eb, melyet „barátul tart az ember”...

Ha pedig *ex libris*-eket fogtok találni vagy látni valamelyik könyvben, most miután tudjátok, hogy mire való és milyen célt szolgál, tanuljatok gyönyörködni bennök.

A könyvkötés

A könyv külső formájánál tekintetbe szoktuk venni a szép formán kívül azokat a jegyeket, amelyek a jó nyomdász tudásától, ízlésétől és egyéniségétől függenek, tekintetbe vesszük a lapszélek helyes szélességét, a papiros jóságát, (fehérségét, vastagságát), a tisztán olvasható betűket, a sorok és szavak egymástól való távolságát, a jó korrekurát (sajtóhiba mentességet), az ajánló lap, fej- és záró-lécek és illusztrációk mineműségét, másodszer megfigyeljük a könyv külső megjelenését, a könyv kötését is.

A könyvkötésnek, éppen úgy mint a könyvnek magának, megvan a maga múltja, története. Minden kor könyvtulajdonosa (gyűjtője), arra törekedett, hogy drágán szerzett értékes könyvét az elpusztulástól, elrongyolódástól megóvja, bőrbe, vászonba, pergamenbe takargatta, göngyölgette. Éppen azért a könyv-*göngyöleg* a könyv megóvásának egyik legrégebbi módja. Ma már a könyvkötés módja a könyvgyűjtő ízlését és a könyvkötő mesterember tudását is hirdeti.

A papiros kéziratok és az első pergamentre írott könyvek nem voltak bekötve, hanem fonállal fűzték egymáshoz a lapokat. Az ilyen összefűzött kéziratokat azután drága, diszes tokokban tartották. Fedelekkel már a rómaiak kezdték ellátni írott könyveiket. Az első könyvtáblának a *diptichont* tekinthetjük.

A könyvkötés a bizanci könyvkötéssel kezdődik, amidőn a könyv fatábláját bőrrel vonták be, de a tulajdonképeni könyvkötést, éppen úgy mint a kodex írást, először a kolostorokban találjuk. Az ilyen kolostorban kötött könyvet *barát-kötésű* könyvnek hívják.

A XV. században már olyan könyvkötők is voltak, akik nem tartoztak egyházi rendbe, hanem az egyetemek védelme alatt állottak.

A középkorban fejtik ki a könyvkötésben a legmesszebb menő fényűzést. Aranyos, ezüstös tábla, a bársony és selyem kötés, arany, ezüst sarkok és kapsok, drágakő berakás, poncolt és trébelt munkák nem tartoztak a ritkaságok közé.

Mátyás király könyvei kék- és viola színű bársony kötésűek, de vannak barna és vörös bőr kötések, melyeket arany arabeszkok ékesítenek. Egyikről sem hiányzik Mátyás királynak Magyar- és Csehországgal egyesített cimere.

Az ilyen cimeres fedelű könyv a középkorban, de azután is igen gyakran fordul elő. A sárospataki főiskola könyvtárában ilyen cimeres kötésű könyv több van. A többek között ilyen: a lengyel biblia, melyen a Krotowski család cimere látható, a Szenci Molnár Albert hanai biblíája, melyen ezüst plaketten Széchy Mária neve és egy kétfejű sas látható, a Bethlen-család Új-testamentuma, melyen a Bethlenek bőrbe préselt cimere van és még igen sok.

A középkorban már arra való törekvéssel is találkozunk, hogy a könyveket tartalmuk szerint kötteti be tulajdonosa. Így a XVI. században Bethlen Péter özvegyének imádságos könyvét aranyozott ezüst borító tábla fedi. Ilyen táblájú imádságos könyv volt a Bánffy grófok könyvtárában is. Mindkettő ma a Nemzeti Múzeum könyvtárában látható.

A középkorban az olasz könyvkötők tűnnek ki könyvkötő munkáikkal. Az olaszok köttették kedvelt könyveiket először marokin (szattyán) bőrbe, melyen festett aranyozást és bőrmozai-kot is alkalmaztak. Az ilyen római, velencei, florenci könyvkötő munkákat ma is igen megfizeti a könyvgyűjtő.

Amint a könyvnyomtatást feltalálják, a könyvkötészet is változáson megy át. A kötés fényűzése egy időre megszűnik. A könyvnyomtatás kezdetén fűzött példányokat nem készítettek, éppen azért arról gondoskodtak, hogy a bekötési táblák minél olcsóbbak legyenek. Abban a

korban (különösen Németországban) legkedveltebb a borjú-, disznó-bőr és a pergamen kötés, melyet fatáblákra borítottak. Az ilyen kötésű könyvtáblákra *emelő gombokat* erősítettek, amelyeken a könyvek nyugodtak. Az emelő gombok a kopástól védték a könyv borító tábláját, mivel abban a korban a könyvek feküdtek és nem állottak az állványokon.

A XVI. században megkülönböztethetünk már német kötetet, mely tartósságával tűnik ki, azután olasz és francia könyvkötést, mely fényes kiállításával lep meg ma is bennünket.

Az első német könyvkötőnek Reichenbachot (Strassburgban lakott) tartják. A középkori francia könyvkötők közül keresett munkájuk után ma is híresek *Geofroy Tory*, *Pigorneau*, *Jehan Foucault*, *Le Gascon*, *Boyet*, *Bisiaux* Gloriere lioni könyvgyűjtő, II. Henrik, XIII. Lajos, Ausztriai Anna és Pompadour asszony könyvkötői.

Nálunk magyaroknál inkább a németországi minták terjedtek el, részint azért, mert más országoknál közelebb feküdt hozzánk, részint mert könyvkötőink üzleti összeköttetésben voltak Németországgal, Németországból hozatván a kötéshez szükséges eszközöket. A magyar és német kötés abban mutat némi eltérést, hogy a bekötési tábla flöronjai közé nyomott virág motívuma magyaros jellegű. Ma ezek a magyaros virágmotívumok ismertetői a régi magyar bekötési tábláknak, mely alól a pozsonyi és nagyszombati kötések mutatnak kivételt, melyek olasz és francia izlésűek.

Ennyiben foglaltam össze röviden a könyvkötés történetét.

Hogy a mai modern könyvkötőtől mit kívánunk, arra vonatkozólag a következőket jegyezték meg: *A kötés a könyv beltartalmával, hogy úgy mondjam szellemével összhangban álljon, kényelmesen nyíljk, bármely lapon nyitva maradjon, betéve a könyv és tábla egymáshoz simuljon, háta és táblája hajlékony legyen.*

Az újonnan nyomtatott könyveket csak egy-két év múlva köttessük, mikor már nyomdafestéke kiszáradt, mivel a friss nyomdafesték könnyen összeragad, ez által a lapokat bepiszkolja és a szöveg olvashatatlanná válik. Éppen ezért fűzött példányú könyveket vegyünk és csak az átolvasás után gondoljunk a kötésre.

A kötésnél arra is kell ügyelnünk, hogy a könyv régi kiadása régi kötésben maradjon.

Könyvészeti szótár⁷

Abádi Benedek – nyomdász a XVI. században, Uj szigeten, Vas-vm.

Albertus Pius – olasz herceg, élt a XV. század végén s XVI. század elején. Aldus M. tanítványa.

Aldina – Aldus Manucius által kiadott könyvek neve.

Aldus Manucius – híres velencei könyvkiadó család a XV. és XVI. században. Mellékneve *Pius*, tanítványa *Albertus Pius* herceg után és *Romanus* Róma után, amely mellett született.

amateur (franc.) – könyvgyűjtő, -kedvelő.

antiqua (betű) – latin és egyenes római betű.

antiquarium – régikönyv kereskedés.

antiquarius – régi és ódonkönyv kereskedő.

Attavantes – leghíresebb olasz miniator a XV. századból.

barát-betű – szögletes, gótbetű, a kodexek betűformái.

barát-kötés – a kolostorokban kötött könyvek elnevezése a könyvkötés előtti korból.

Baskerville János – angol nyomdász és betűvéső a XVIII. századból.

belső nyomat – l. secunda nyomat.

Béraldi Henry – szellemes francia könyvjegyzék író (katalograf), fő munkája: *Bibliothèque d'un Bibliophil*.

bibliofil (franc.) – könyvbarát, könyvgyűjtő u. m. amateur.

bibliograf (franc.) – könyvszakértő.

bibliotéka (gör.) – könyvtár.

Bisiaux – Pompadour asszony könyvkötője.

Boyet (olv.: *Boáé*) – híres francia könyvkötő.

Bradel – híres francia könyvkötő.

Brevier – nyomdász és híres betűvéső.

brevier – kis betű elnevezése.

capital (betű) – kezdő betű, a könyvnyomtatás korában.

caelatura (lat.) – l. trébelés.

cicero (betű) – napilap betűnagyság.

chagrin (franc.) – l. szattyán.

Claud Garmond – francia betűmetsző, nyomdász a XVI. században.

colligatum – nem egymáshoz tartozó művek egybegyűjtött, egybekötött példánya.

⁷ E fejezetben csak azokat a könyvészeti szavakat gyűjtöttem össze, melyek a szakirodalmon kívül gyakran előfordulnak s melyeket minden könyvkedvelőnek ismernie kell, éppen ezért nem törekedtem arra, hogy tárgyat kimerítsem. *D. G.*

columna – (szöveg) hasáb.

correctura – sajtóhibáktól kijavított kefelenyomat.

cursiv (betű) – az írottához hasonló nyomtatott betű. (Petrarca írása után metszették.)

custos – l. őrbetű.

diptichon – a római kettős viasztábla fedele.

Doletus – lionai nyomdász a XVI. században.

Derome – francia könyvkötő.

Eisen – rajzoló, könyvkötő és nyomdász.

Elzevir – amsterdami könyvkiadó és könyvnyomdász család a XV., XVI. században.

ellennyomat – l. secunda nyomat.

Etienne – párizsi nyomdász család a XVI. században.

ex libris (lat.) – könyvtár- és könyvtulajdonos jegy.

fejléc – A szöveglap felső rajza, mely lehet ornamentika v. figurális rajzú.

folio – ív nagyságú könyvalak.

fractur (betű) – a. m. nagy gót és barátbetű.

Foucault – l. Jehan.

Fouquet Jean – leghíresebb francia miniator a XV. században.

Fust János – Gutenberg János nyomdász társa.

garmond (betű) – Claud Garmondról elnevezett betűforma.

Geofroy Tory (olv.: zsofroá) – könyvkötő, festő, metsző, nyomdász.

glossa – magyarázó jegyzet, a könyv egykori tulajdonosának széljegyzete.

gótbetű – l. barát-betű.

Griphius – lionai nyomdász.

Gloriere – francia könyvgyűjtő, róla nevezték el a „gloriere” könyvkötést.

Gutenberg János – a szétszedhető betű nyomás feltalálója.

Halbeius János – hanaui nyomdász a XVII. században. Szenczi Molnár Albert bibliájának kiadója.

Heltai Gáspár – kolozsvári nyomdász a XVI. században.

Hes András – budai nyomdász a XV. század végén 1473.

Hofhalter János és Rafael – debreczeni, pataki nyomdászok a XVI. században.

Honter János – brassói nyomdász a XVI. században.

Huszár Dávid – pápai nyomdász a XVI. század végén.

incunabulum – bölcső-nyomtatvány v. ősnymtatvány.

incipiale – a kodexek kezdőbetűi.

Jean de Sedàn – párizsi betűmetsző a XVII. században.

Jehan Foucault és Jouvet – könyvkötők II. Henrik korában.

Jenson Miklós – velencei nyomdász a XV. században.

Jungfernschrift – a németek petit betűje.

Junta Fülöp és Bernát – florenczi nyomdászok.

kaligrafia – szépírás.

kanon (betű) – a középkori nyomdászok legnagyobb nyomtatott betűje.

katalograf – könyvjegyzék író.

kefelenyomat – a korrektúrára szánt nyomat.

*kolofo*n (gör.) – vég, végirat, utóirat.

*kode*x – kézzel írott könyvek.

*kvar*t-alak – az ív negyedrés

alakú könyv.

lap-őr – l. őrbetű.

Le Gascon – Ausztriai Anna könyvkötője.

latin betű – l. antiqua.

Majoli Tamás – olasz könyvgyűjtő a XV. században.

manuscula – nagy betű, nagy betűs szöveg írás.

marokin – kis szemcséjű erős bőr, kötésre használják.

manuscriptum – kézirat.

miniator – könyvdíszítő.

miniatura – a kodexek és ősn

ymtatványok szövegének színes díszítő rajza.

*minusc*ula – kis betű, kis betűvel nyomtatott szöveg.

Misz-Tótfalusi Kis István – l. Tótfalusi Kis.

oktáv – ív nyolcadrész alakú könyv.

őrbetű – a nyomtatott szöveg utolsó betűinek külön szedése a lap alján.

ős nyomtatvány – az 1500-ig nyomtatott könyveket nevezik így = paleotipia v. incunabulum.

Panzer Wolfgang – könyvszakértő író.

Padeloup – híres francia könyvkötő.

paleotipia (gör.) – l. ősn

ymtatvány.

*Pannar*z *Arnold* – nyomdász, első nyomdát állítja fel Olaszországban.

parisienne (betű) – gyémánt-betű, legkisebb metszett betű.

paragon (betű) – nagy betű.

petit (betű) – kis nyomtatott betű, jegyzet nyomásra.

Pigorneau – francia könyvkötő XIII. Lajos korában.

Plantin Kristóf – antwerpeni nyomdász.

poncolás – lemezekre szegezett ékítmény (ős régi fémtechnika.)

prima oldal – a nyomtatott ív első oldala.

punce – szegecs.

Reichenbach – a németek első (?) ismert könyvkötője a könyvnyomtatás korában, Strassburg.

revisio – átnézet, felülvizsgált korrektúra.

római (betű) – antiqua betű.

Rosnyai János – sárospataki nyomdász a XVII. században.

sagrin – l. szattyán.

secunda (oldal) nyomtat – a nyomtatott ív második oldala.

signett (franc.) – nyomdász, nyomdajegy.

signatura (lat.) – ívjelzés az ív alján.

signetum (lat.) – kis pecsét, nyomdajegy.

schifrek – titkos jegyek, számok, nyomdászjegyeknek használták.

Schöffler Péter – nyomdász a XV. században, Gutenberg János kortársa.

Schweynheym Konrád – nyomdász Olaszországban a XV. században.

szedanoá (betű) – gyémánt (kis) betű, Jean de Sedàn betűmetsző után.

szattyán (bőr) – chagrin (sagren) bőr, színes, különféle színekben, nem oly tartós, mint a marokin.

Szenczi Molnár Ábrahám – nyomdász Nagyváradon a XVII. században.

tercia (betű) – nagy betűk.

textus (betű) – nagy betű.

tipia (betű) – betű.

tipografus (lat.) – nyomdász.

tipografia (lat.) – nyomda.

Torrentius – flórenczi nyomdász.

torreutika (gör.) – l. trébelés.

Tótfalusi Kis István – európai hírű nyomdász és betűvéső Amsterdamban, majd Kolozsváron.

tripticon – római hármasszöveg tábla fedele.

Vietoris Jeromos – krakkói nyomdász a XVI. században.

xilografikus nyomtat – fába metszett betű- és képnyomat a XVIII. században.

xilotipografia – fabetű nyomás.

záró (vignetta) rajz – kolofon rajz.